

FORUM U PULI

UDK 930.2 (497,13) "652"

Izvorni znanstveni članak

Antička arheologija

Original scientific paper

Roman archaeology

Primljeno:

Received: 1996.12.20.

Alka Starac
HR - 52000 Pula, Hrvatska
Arheološki muzej Istre
M. Balote 3

Obrađuje se Forum antičke Pule, o kojemu glavni izvor saznanja predstavljaju arheološka istraživanja. Pažnja je posvećena ne samo arhitektonskoj koncepciji, nego i dekorativnim i političko-propagandnim elementima koji su bili povezani s Forumom.

Pulski je Forum smješten na ravnom niskom terenu na zapadnom podnožju gradskog brežuljka (sl. 1). Glavna gradska prometnica (*decumanus maximus coloniae*), koja u Puli mimo pravila ima kružni tok umjesto pravocrtnog, dolazila je do Foruma u njegovom jugoistočnom uglu i nastavljala se uz njegov istočni rub. Ovakav je tok prometne komunikacije uz rub Foruma potpuno odgovarao tradicionalnim rimskim urbanističkim principima, te jednako rješenje susrećemo i u Pompejima, i brojnim drugim italjskim i provincijskim gradovima. Ulaz dekumana na pulski Forum nalazio se na forumskom sjeveroistočnom uglu i bio je ukrašen monumentalnim portalom. Ispred portala, prema istoku, otvaralo se stubište koje je vodilo na vrh brežuljka.

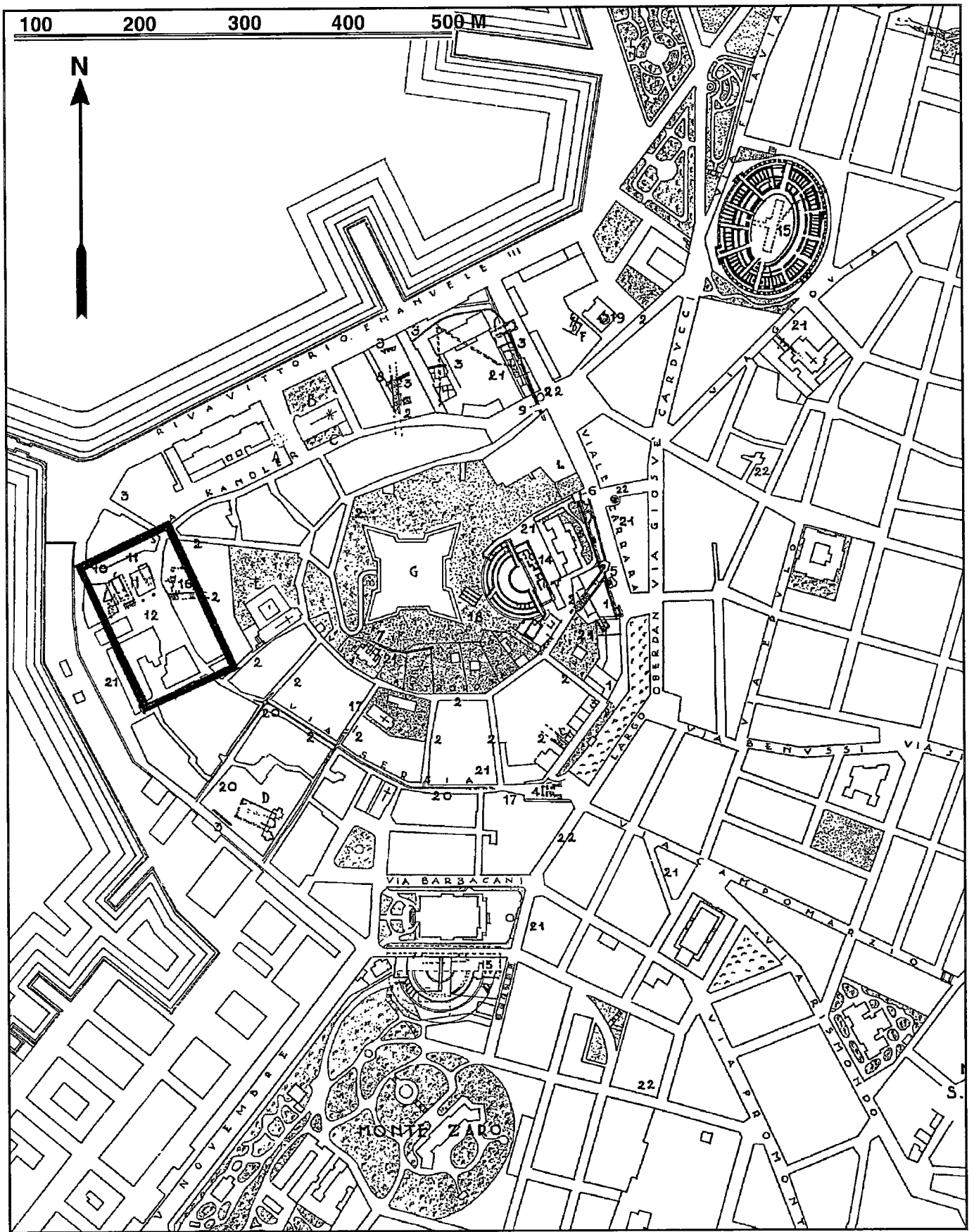
Neposredno uz zapadni uzdužni rub Foruma tekao je potez gradskih bedema koji je branio izlaz prema moru i luci. Klasičnim Vitruvijevim pravilima odgovara i smještaj Foruma u neposrednoj blizini luke i mora (VITR. I, 7). Stara luka Pole nalazila se u zaštićenoj uvalici jugozapadno od Foruma. Manji trg između lučke zone i Foruma i danas nosi naziv Stara tržnica, čuvajući sjećanje na nekadašnji *forum mercatorum* gdje se trgovalo namirnicama i drugom robom za svakidašnju upotrebu.

Dimenzije pulskog Foruma iznose 37x81 metar. Orijentiran je dužom osovinom u smjeru sjever-jug. Forum je tijekom stoljeća doživljavao brojne preinake i izgradnje, no iako promijenivši sadržaje, oblik i okolnu arhitekturu, zadržao je do danas prostranost i privlačnu snagu jednog od glavnih gradskih trgova. Tijekom 19. i 20. st. obavljana su arheološka istraživanja na Forumu i u njegovim rubnim sektorima. U tom su slijedu

istraživanja vodili i podatke dokumentirali brojni povjesničari, arheolozi i arhitekti: Carrara, Kandler, Weisshäupl, Gnirs, Forlati Tamaro, Mirabella Roberti, Jurkić, Krizmanić, Bolšec Ferri, Matijašić.

Forum je, uz ostale svoje funkcije, bio središtem vjerskog života rimske kolonije. Na njegovom se čelu nalaze i danas dva hrama, od kojih je jedan prerastao u zgradu gradske vijećnice i kao rimski hram ostao je prepoznatljiv tek u začelnom zidu. Zapadni hram bio je posvećen božanstvima Romi i Augustu; istočni je hram bio, prema predaji, posvećen Dijani, no o tome osim literarne predaje nema epigrafičkih, arheoloških niti bilo kakvih drugih svjedočanstava (Kandler 1845: 34). Dva hrama stajala su na povišenom, danas zatrpanom postamentu iznad Foruma, a do njih se dolazilo stubištem okrenutim prema Forumu. Njihova međusobna udaljenost iznosi 21 metar.

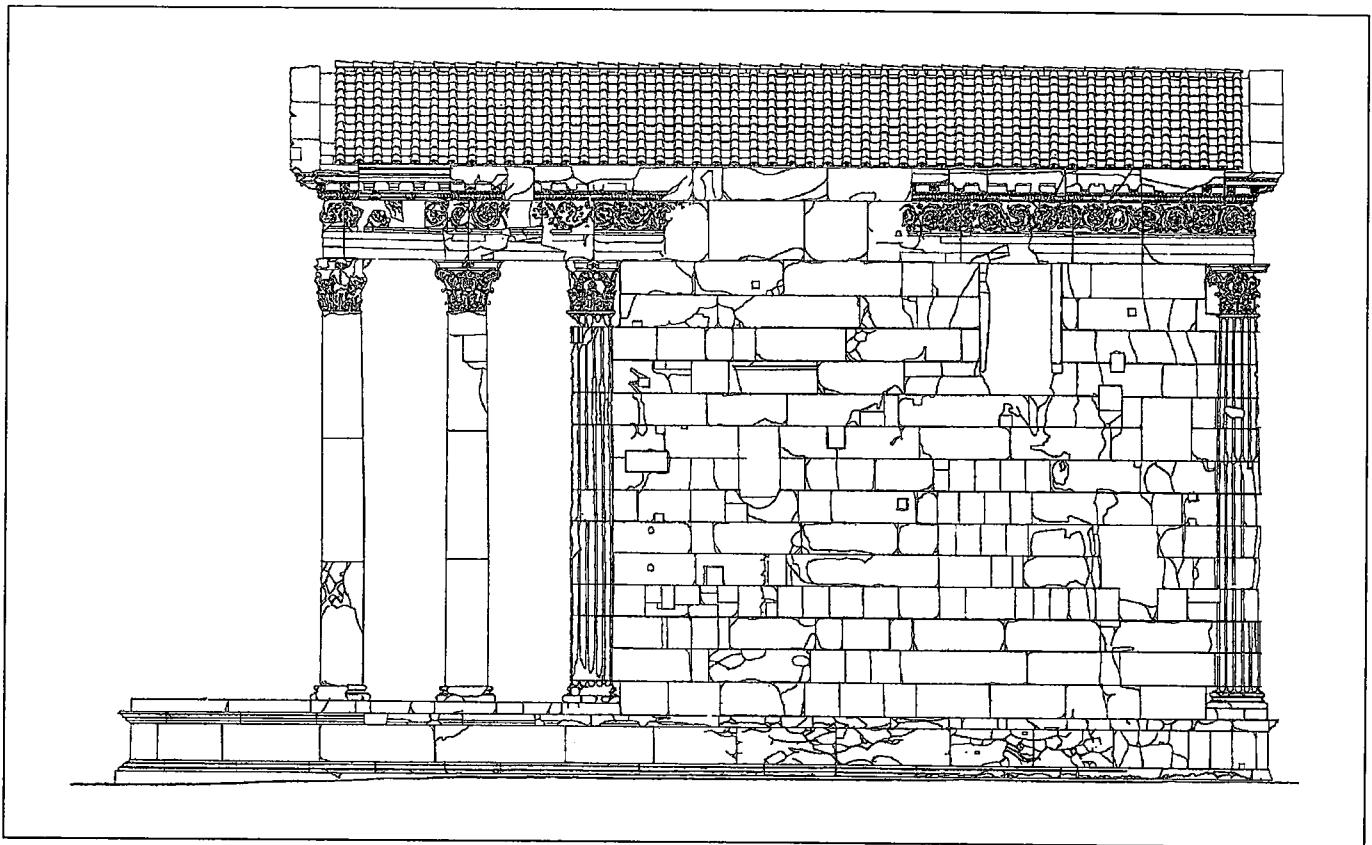
U većini italjskih i provincijalnih kolonija, iako ne u svima, na sjevernoj strani Foruma nalazio se kapitolski hram, utemeljen obično pri osnutku kolonije rimskih građana i posvećen trijadi Jupitera, Junone i Minerve. Kapitolski je hram podizan po uzoru na hram na brežuljku Kapitoliju u Rimu, noseći ulogu glavnog gradskog svetišta posvećenog službenim rimskim božanstvima i ulogu jednog od najvažnijih duhovnih činitelja romanizacije. Budući da od kapitolskog hrama kolonije Pole nije ostalo ništa, njegov je smještaj pretpostavljen na uobičajenom mjestu, između dva bočna forumska hrama, ali i na vrhu pulskog brežuljka visokog 31 metar, na neistraženom mjestu koje danas pokriva venecijanska utvrda s početka 17. stoljeća.

Sl. 1. Položaj foruma u Puli: *Descriptio Polae*, B. Forlati Tamaro, *Inscriptiones Italiae X/1*, *Pola et Nesactium*, Roma 1947, T. II.

Hram Rome i Augusta sačuvan je u manje-više izvornom obliku do danas, iako je pretrpio brojne prenamjene i razaranja (sl. 2). Dug je 17,65 i širok 8,5 metara; na celu otpada pet osmina dužine, a tri osmine pripadaju proceli koju uokviruju četiri frontalna korintska stupa i dva bočna, te ante produljene iz masiva cele i kanelirane poput polupilastara. Uglovi začelnog zida ojačani su s dva kanelirana ugaona polupilastra: baze svih stupova i polustupova leže na povišenom podnožju hrama koje je omeđeno vijencem na donjoj i gornjoj strani. Stupovi glatkih tijela visoki su 8,13 metara. Zidovi hrama izgrađeni su u monumentalnoj tehnici *opus isodomum*, od velikih glatkih kamenih blokova čiji su bridovi savršeno priljubljeni jedan uz drugi bez upotrebe žbuke. Zapadna stijena i dijelovi unutrašnjosti cele naknadne su rekonstrukcije u kamenu lomljencu, koje ne dočaravaju niti približno prvobitni sjaj velikih, perfektno obrađenih kamenih kocki. Posebna je vrijednost Augustova hrama u bogatoj i izuzetno kvalitetno tehnički izvedenoj arhitektonskoj dekoraciji, u raskošnim korintskim kapitelima čije se lišće slobodno izdvaja iz volumena, u konzolama, vijencu i reljefnoj vegetabilnoj ornamentici friza iznad arhitrava ispunjena akantovim viticima. Timpani na zabatima su neukrašeni, osim što onaj na pročelnom zabatu u sredini nosi okrugli medaljon (Pavan 1971: 5-76).

Na pročelnoj strani friz je prekinut kako bi se ostavilo prostora za posvetni natpis izveden pomoću prikovanih slova izlivenih u bronci: *Romae et Augusto Caesari Divi f(ilio) patri patriae* (IIt X/1 21). Naziv *pater patriae* August je dobio 2. g. pr.Kr., dok početna titulacija ukazuje da je natpis postavljen za Augustova života. Prema tome je izgradnja hrama datirana u razdoblje između 2. g. pr.Kr. i godine Augustove smrti 14. g. pos.Kr. Neko se vrijeme vjerovalo da je hram izgrađen prije pomaka granice Italije s Rižane na Rašu jer su navodno živom Augustu hramovi podizani jedino u provincijama a ne u Italiji (Kahrstedt 1940: 186). U Italiji ima međutim i drugih hramova podignutih u čast Romi i Augustu još za Augustova života, osim ovoga u Puli: Ostija, zatim Teracina, Ulubre (Degrassi 1954: 57). Analogno drugim gradovima, možemo pretpostaviti da je gradsko vijeće Pole zamolilo Augusta da dopusti izgradnju hrama posvećenog njegovu božanstvu, na općinski trošak (TACIT. Ann. 4,37). Kult obožavanja Domovine i Oca domovine (*Romae et Augusti*) predvodili su naročiti svećenici (*flamines*). Tiberije je učinio rez u kontinuitetu carskog kulta zabranivši da mu se posvećuju hramovi, flamini i drugi svećenici (SUET. Tib. 26), no njegovi su nasljednici revitalizirali kult carskog božanstva.

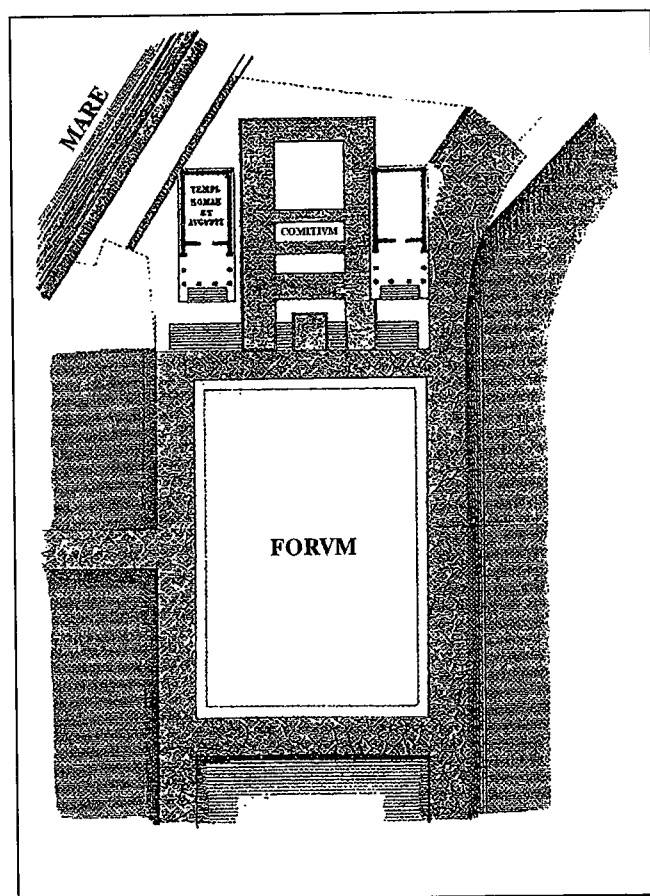

Sl. 2. Hram Rome i Augusta - istočna bočna strana (Pavan 1971)

U istoj ravnini i u istim pravcima čela i začelja s Augustovim hramom sagrađen je istočni, takozvani Dijanin hram, od kojeg je danas vidljiv jedino začelni zid u tehnici *opus isodomum* s vegetabilnim frizom i raskošno ukrašenim krovnim vijencem. Iako jednakih dimenzija i jednakog arhitektonskog nacrtu kao hram Rome i Augusta, očito sačinjavajući dio jedinstvenog urbanističko-arhitektonskog projekta jednog istog arhitekta, ovaj je hram izrađen s manje truda nego njegov blizanac. Plića i površnja dekoracija friza, s ubačenim krupnim cvjetovima daleko zaostaje za rukom majstora koji je klesao friz na Augustovom hramu, upućujući na nešto kasniji, posttiberijski period (Cavalieri Manasse 1978: 176-183).

Izgradnji Augustova i Dijanina hrama, koji datiraju u neposredan početak 1. st. pos. Kr., prethodilo je ranije rješenje iz druge polovice 1. st. pr. Kr., s povišenim podijem na središnjem sjevernom čelu Foruma dimenzija 18,60x33 metara i visine 1,68 metara.¹ Podij je obložen vrlo fino isklesanim uspravljenim kamenim pločama visokim na bočnoj strani 1,63 m a na stražnjoj strani 1,24 m, širokim 1,23 m i debelim 29 cm. Razlika u visini obložnih ploča dovoljna je za dvije stube od 20 cm visine. Obložne ploče pokrivaju masivne zidove debljine 3,54 m na istočnoj strani, i 2,16 m na sjevernoj. Cijela konstrukcija počiva na izbočenoj stopi u obliku bunja visokoj 31 cm, pod kojom se nalazi temelj od sitnijeg kamenja. Vrijedi opaziti da podij nije postavljen u potpunosti prema istoj središnjoj osi u odnosu na Forum kao dva kasnija hrama-blizanca: podij pokriva površinu između dva hrama, počevši od zapadnog zida istočnog hrama s kojim se dodiruje pa do linije 122-143 centimetara udaljenosti od istočnog boka stilobata zapadnog, Augustova hrama (Krizmanić 1988: 240).

Prema Kandleru, na podiju se nije nalazio kapitolski hram niti bilo kakav drugi objekt religijskog karaktera, nego *comitium*, odnosno arhitektonski ograđen i kipovima ukrašen prostor na kojem se skupljala narodna skupština (sl. 3). Kapitolij treba tražiti prema tome na drugom mjestu, na vrhu brežuljka.² U Kandlerovoj viziji, prije izgradnje dva bočna hrama na sjevernom čelu Foruma nalazio se samo "comitium", odnosno natkriven prostor ograđen zidovima koji su služili kao postolje kupovima. Kasnije su s dvije strane komicija dodani hram Rome i Augusta i objekt popularno zvan "Dijanin hram", koji je po Kandleru zapravo služio kao kurija, sastajalište gradskih vijećnika. Radi usporedbe, možemo se prisjetiti nedavno istraženog komicija na Forumu Akvileje. Dimenzije akvilejskog komicija iznose 30x15 metara, što je gotovo jednako dimenzijama pretpostavljenog komicija Pole (33x19 metara). Akvilejski komicij nalazio se u sjeveroistočnom kutu Foruma, ne u sredini sjeverne strane kao što je pretpostavljeno za Pulu, i sastojao se od više koncentričnih zidova pravokutnog tlocrta, okruženih izvana stepenicama. Izgrađen je u prvoj fazi

Sl. 3. Plan Foruma (Kandler 1858)

razvoja grada, za Republike, u predaugustovskom vremenu (Bertacchi 1989: 98).

Bruna Forlati Tamaro pretpostavlja da je ovaj podij nosio oltar carskog kulta konventualnog karaktera na razini Histrije - *ara Augusti Histrorum* - analogno prema skardonitanskom carskom kultu na razini Liburnskog konventa (Forlati Tamaro 1923: 213, 218-221). Slučaj Skardone ipak se ne može jednostavno aplicirati na Polu; Liburni su jedina poznata plemenska zajednica provincije Dalmacije koja već zarana samoinicijativno njeguje carski kult. Eventualna *ara Augusti Histrorum* mogla je teoretski nastati samo prije uključenja Histrije u Italiju (g. 18-12. pr. Kr.), dok se još Histrija nalazila u sastavu provincije Ilirik i dok je uopće imalo nekakvog smisla organizirati štovanje carskog kulta na plemenskoj osnovi. S druge strane, Pola je u u to doba već desetljećima bila kolonijom rimskih građana, a na zapadnoj obali Histrije i ostali gradovi, Parentij, Egida i Tergeste, već su neko vrijeme bili municipiji odnosno kolonije rimskih građana. Potpuno je nevjerovatno, štoviše nemoguće, zamisliti da se u koloniji rimskih građana, okruženoj drugim općinama rimskih građana, utemeljuje štovanje carskog kulta na razini plemena peregrinskog pravnog statusa. Takvo bi se središte, ako ga je u Histriji bilo, moralo nalaziti u peregrinskim područjima

¹ Kandler 1846, 22; Mirabella Roberti 1949, 257; Krizmanić 1988, 240.

² Kandler 1846, 22; ID. 1858, Pianta, 1-3; ID. 2858, Il Foro, 1-2.

unutrašnjosti sjeverne Histrije. Nije se moglo raditi niti o religijskoj tradiciji naslijeđenoj iz vremena prije osnutka kolonije, jer kult carskog božanstva niče tek nakon institucije i učvršćenja Principata - a svi obalni gradovi Histrije obdareni su na ovaj ili onaj način rimskim građanskim pravom prije početka Principata.

Mirabella Roberti iznosi prihvatljivije mišljenje u pogledu misterioznog podija na sjevernoj strani Foruma kolonije Pole, identificirajući u njemu podnožje gradskog kapitolinskog svetišta (Mirabella Roberti 1949: 257). Stariji središnji objekt "skresan" je prilikom izgradnje istočnog hrama, no u svakom je slučaju nekakav objekt ostao između dva hrama i nadalje. Prema širini zidova, procjenjuje visinu ovog objekta na oko 9 metara identificirajući ga s gradskom kurijom ili s podnožjem kapitolinskog svetišta u obliku bilo hrama, bilo oltara (Mirabella Roberti 1942).

Prigodom radova na Gradskoj vijećnici, u frontalnom zidu lože s lijeve strane otkriven je dio kaneliranog stupa visok 2,4 metra. Mirabella Roberti zaključuje da se radi o ugaonom polustupu promjera 76 cm i cjelokupne visine oko 5,7 metara, koji je bio ugrađen u neki antički objekt. Nadalje, donosi značajan podatak da se stup ne nalazi *in situ*; njegov je donji dio, oštećen u požaru, položen na kamen u antičkome zidu koji nipošto ne predstavlja izvornu bazu. Ovaj zid, međutim, postavljen je upravo u liniji stupovlja procele oba hrama i u liniji temelja jednog od frontalnih zidova središnjeg podija (Mirabella Roberti 1935: 298; Kandler 1846: 22). Prigodom revizijskog istraživanja u obnovi Komunalne palače, Krizmanić donosi drugačija zapažanja: riječ je o okruglom stupu visine 6,8 a ne 5,7 metara, i nalazi se *in situ* na svojoj originalnoj, iako razbijenoj i vrlo oštećenoj bazi. Između navodne baze i stupa ugrađena je olovna ploča debljine 2 milimetra koju Krizmanić uzima kao ključni dokaz za tezu da se stup nalazi i danas na svome izvornom mjestu, pripisujući ga središnjem kapitolijском hramu - prostilu oktostilu (Krizmanić 1988: 224). Nalazio se na podiju izdignutom 1,64 m od razine Foruma i širem od samoga hrama; podij je mogao služiti kao rostra ukrašena statuama ispred pretpostavljenog kapitolijskog hrama. Pretpostavljeni najstariji kapitolijски hram nije morao biti porušen prilikom izgradnje novih hramova; budući da je za izgradnju istočnog hrama smetala samo hipotetička baza okolnog slobodnog prostora ukrašena ogradom i kipovima, jedino je ograda srušena i visina stilobata ujednačena.

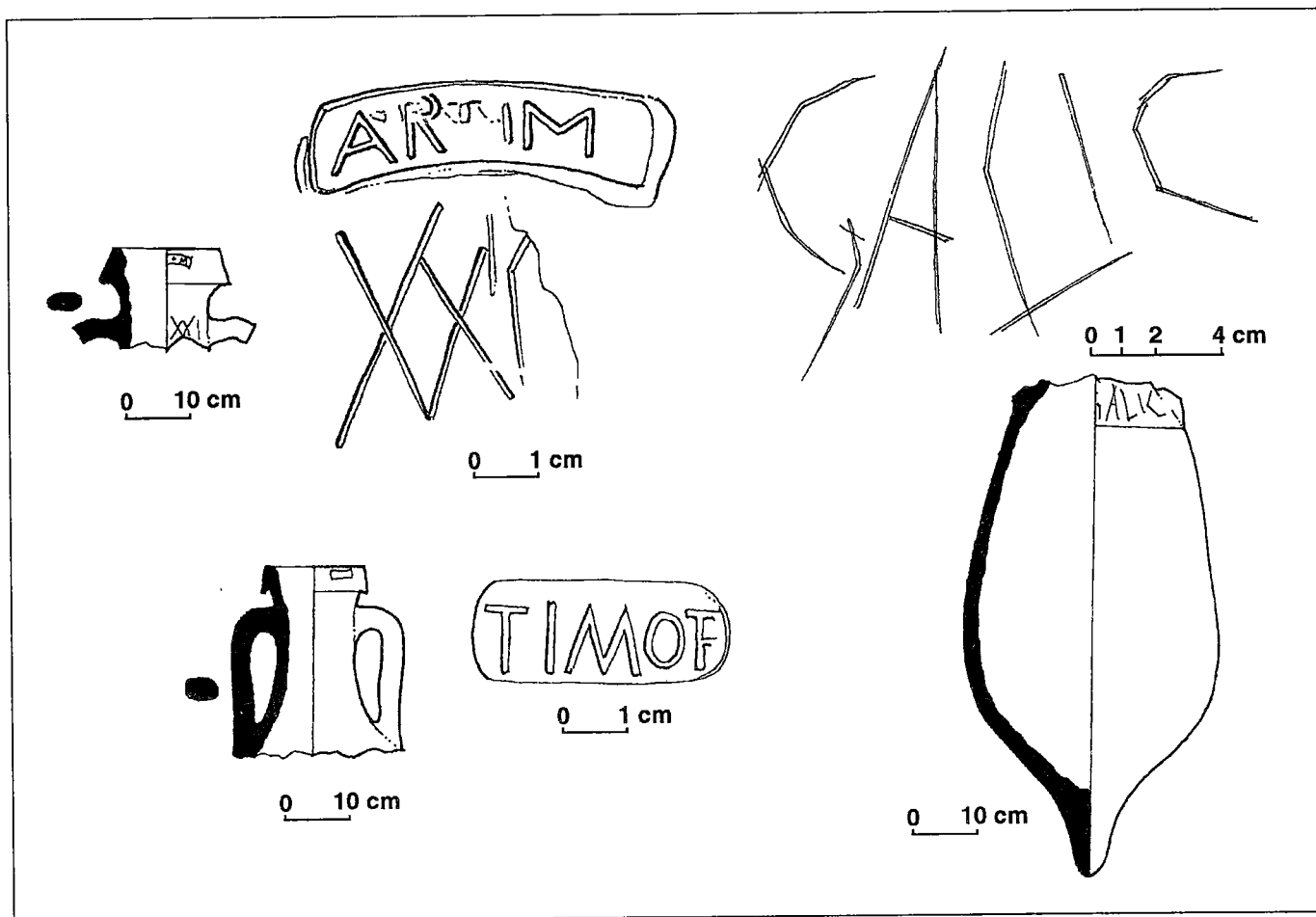
U sažetku dosadašnjih rezultata istraživanja i očekivanja na temelju analogija, postoje dvije mogućnosti smještaja Kapitolijske kolonije Pole: jedna mogućnost predviđa vrh pulskog brežuljka, a druga središnji položaj na sjevernoj strani Foruma. Kapitolijski hram posvećen trijadi Jupitera, Junone i Minerve morao je biti izgrađen prigodom formiranja kolonije. Urbanistički primjeri brojnih gradova, među kojima su najbliži Poreč i Nezakcij,

svjedoče da Kapitolijski nastaje na položaju starijeg, predrimskog svetišta na prostoru najprometnijeg i najznačajnijeg trga - Foruma, bez obzira na tradicionalno pravilo o izgradnji hramova kapitolijске Trijade na povišenom, dominantnom mjestu (VITR. I, 7). O predrimskim kulturnim mjestima Pule nemamo nikakvih podataka, te na osnovi kontinuiteta kulturnog mjesta ne možemo tražiti rimski Kapitolijski. Kapitolijski se mogao nalaziti doslovce bilo gdje u blizini Foruma, na njegovoj užoj ili široj strani, na sjevernoj ili južnoj, isto kao i na zapadnoj ili istočnoj, kao što pokazuju brojni i veoma raznovrsni primjeri rimske urbanistike, iako se najčešće nalazio na sjevernoj strani. Ostija se, na primjer, može usporediti s Pulom u tome što je među prvim gradovima u Italiji podigla hram Romi i Augustu još za Augustova života: na Forumu Ostije Augustov je hram smješten na južnoj, užoj strani Foruma, a Kapitolijski na sjevernoj. U Veroni, Breši, Asisiju, Spoletu i Teracini Kapitolijski se nalazio uz Forum, iako su svi ovi gradovi izgrađeni u podnožju brežuljka pogodnog za Kapitolijski, baš kao i Pula; na brežuljku se u spomenutim gradovima nalazila vojna utvrda te hram, ali ne kapitolijске trijade. Zasad, jedini arheološki dokumentiran objekt iz rimske epohe koji bi mogao odgovarati ostacima Kapitolijske, jest središnji podij između dva hrama.

Između dva hrama, u unutrašnjosti središnjeg podija, između njegovih debelih zidova, otkriven je depozit praznih, uredno začepljenih amfora koje su u času nalaza još na otvoru nad poklopcem nosile tragove gipsa (Gnirs 1910: 185). Slagane su u dva reda, jedne nad drugima. Amfore pripadaju tipu kasnorepublikanskih amfora Lamboglia 2 i okvirno se mogu datirati u prvu polovicu i sredinu 1. st. pr. Kr. Neke od njih nose grafite, neke i žigove: PHILO, ARTIM, TIMOTH, Niced (sl. 4). Prazne su amfore na ovom mjestu postavljene s nekom namjerom; iako je teren na određenoj dubini naplavan, svrha drenaže terena ne doima se isključivom namjenom depozita začepljenih amfora. Amfore su u Puli pronađene na više mjesta u funkciji depozita drenažnog materijala, ali također i na uzvišenjima gdje nije bilo potrebe za zatrpavanjem močvare. U Flanatičkoj ulici (ex Lenjinova, ex via Campomarzio), na obalnom uglu ulice M. Balote i Rive (ex Obale Maršala Tita) i u uvali sv. Petra na sjevernoj strani luke kod željezničke stanice, veće količine amfora postavljene su naopako, nožicom prema gore, bez sumnje radi hidroizolacije; no na vrhu pulskog brežuljka pod Kaštelom, na istočnoj njegovoj padini ispod zgrade Arheološkog muzeja kao i na Forumu, svrha depozita amfora bila je drugačijeg karaktera.³ Brižljivo začepljene prazne amfore, složene ispod poda objekta na sredini sjeverne strane Foruma, pružale su snažan akustični efekt i mogle su imati značajnu ulogu u funkcioniranju javne govornice - rostre - ili hrama u kojem se odvijalo bogoslužje.

Na sjeveroistočnom uglu Foruma, pri stubištu za vrh brijega, A. Gnirs istražio je početkom 20. stoljeća

³ Gnirs 1910, Neue Funde; ID. 1910, Forschungsergebnisse, 95-103; ID. 1904, 215-232; Mirabella Roberti 1935, 302; Starac, Matijašić 1991, 77-101.

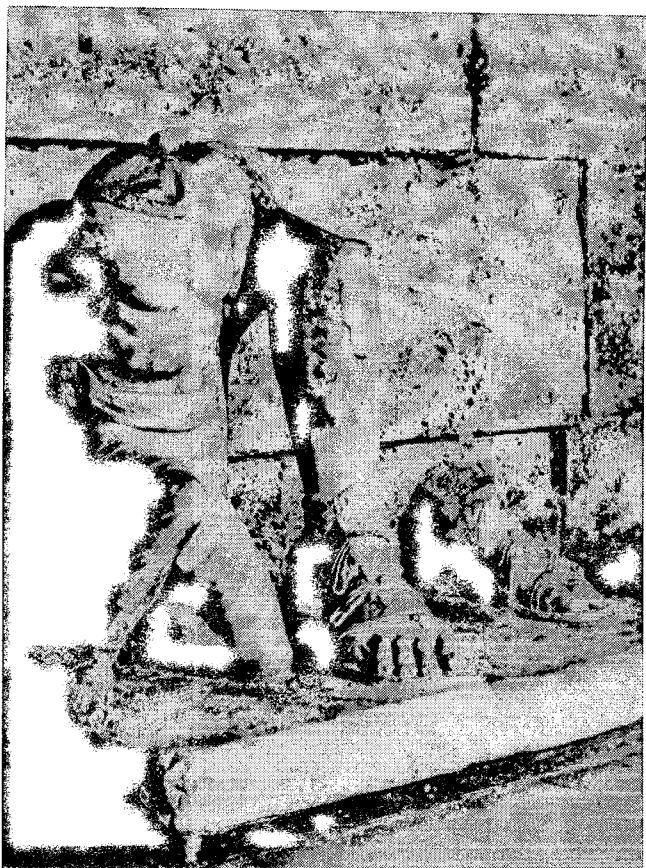
Sl 4. Amfore pronađene u zapuni središnjeg podija: objava A 10395 u A. Starac, *Monografija sjevernojadranskih amfora: primjeri iz Istre, Diadora 16-17, 1994-95, 135-162, T. 4, 3; A 19644 u istom djelu, T. 9, 2; A 10389 u istom djelu, T. 4, 2.*

temelje raskošno opremljene građevine s apsidama, ukrašene raznobojnim mramornim pločama (*sacellum Larum publicorum*; (Gnirs 1908: 184). Frontalni zid zgrade prema Forumu nije ustanovljen, budući da je razoren davno ranije; ipak se iz sačuvanog dijela dade zaključiti da se prostorija otvarala prema Forumu. U njenim je ruševinama pronađen donji dio mramorne statue do čijih nogu kleči razmjerno sićušan rob; prema Gnirsu, riječ je o Hadrijanovoj statui (sl. 5). Klečeći lik uz carevu nogu simbolizira vanjskog neprijatelja pokorenog u ratu: ako je doista riječ o Hadrijanu, mogli bismo najprije pomisliti na Hadrijanovu pobjedu nad besarapskim sarmatskim plemenom Roksolana i zatočenje njihova kralja Rasparagana na današnjem otočiću Uljanik u pulskoj luci. Svakako, i danas se smatra vjerodostojnim Gnirsovo mišljenje da je spomenuti objekt služio kao zgrada carskog kulta, prema analogiji s Pompejima; na Forumu Pompeja nalazi se sličan objekt javnog karaktera s nišama za statue, otvoren trijemom prema Forumu. Na temelju iste analogije s Pompejima, izgradnja objekta carskog kulta na pulskom Forumu datira se već u početku Principata, u doba julijevsko-klaudijevske dinastije (Fischer 1996: 93).

U neposrednoj blizini ovog objekta nalazio se put s kamenim stubištem koji je spajao Forum s vrhom brijega, ukrašen monumentalnim portalom s polustupovima. Portal je otkrio Gnirs, a ponovo je otkriven tridesetak godina kasnije. Nalazio se neposredno na ulazu na Forum, ispred njega bio je smješten manji trg na koji je ulazio dekuman, a prema vrhu gradskog brežuljka vodio je od portala *clivus* s kamenim stepeništem. Luk portala bio je širok 3,50 m i 1,67 m dubok, u kutovima ukrašen rozetama i hipokampima: Mirabella ga datira u prvu polovicu II. st.⁴ Fischer spušta dataciju u prvu polovicu I. st. pos. Kr., s obzirom na profilaciju polustupova na portalu (Fischer 1996: 92).

Gnirsova istraživanja objelodanila su unutar istog sektora na sjeveroistočnom uglu Foruma ostatke privatne kuće s latrinom koja je možda bila namijenjena javnoj upotrebi. Ovi su objekti situirani iza pretpostavljene zgrade carskog kulta (Gnirs 1910: 172-187). S istočne strane Foruma, nalazi mramornih pločica (*opus sectile*) naveli su Gnirsa na pomisao da se na tom mjestu nalazila gradska bazilika (*basilica urbana*).

⁴ Gnirs 1908, 184; Degrassi 1934, 278; Mirabella Roberti 1949, 253.

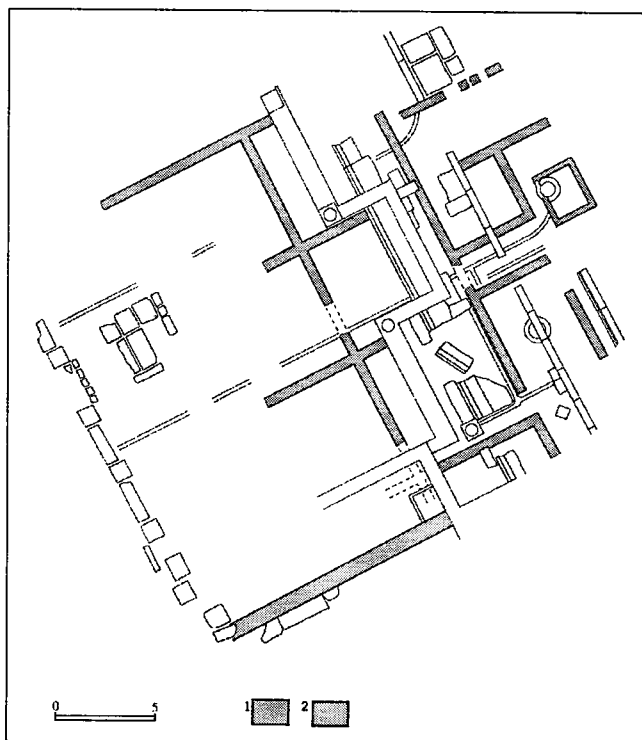

Sl 5. Ulomak kipa imperatora sa zarobljenikom koji kleči.
AMI inv. br. fotonegativa 12984. Autor: A. Orel

Daljnja saznanja o urbanističkom razvoju Foruma odnose se na segment bazilikalne građevine s apsidom iza začelnog zida istočnoga, takozvanoga Dijaninoga hrama (sl. 6, Jurkić 1978: 101-103). Bazilikalna građevina nalazi se ispod razine foramskih hramova, pripadajući evidentno starijem urbanističkom rješenju zajedno sa centralnim podijem između hramova, i orijentirana je pod kutem od 55 stupnjeva u odnosu na hramove i centralni podij. Bočnom linijom u potpunosti slijedi liniju glavne gradske komunikacije, dekumana, koja se neizmjenjena održala do danas. Temeljna stopa zidova bazilike nalazi se na relativnoj dubini od 290 centimetara ispod stope hramskog stilobata, odnosno razine današnjeg pločnika, a počiva na živoj stijeni. Sitni nalazi pokazuju da je bazilikalni objekt zatrpan u prvoj polovici 1. st., u razdoblju od Augusta do Klaudija, što se u potpunosti slaže s pretpostavljenom datacijom izgradnje Dijanina hrama nešto nakon dovršenja Augustova hrama, tijekom Tiberijeve i Klaudijeve vladavine. Evidentno je da je prilikom ponovne izgradnje Foruma, s dva blizanačka hrama, porušen i zatrpan dio postojećih objekata, bazilika i objekt između dva hrama. U unutrašnjosti i izvan bazilike otkriveni su temelji zidova izgrađenih s upotrebom crvene zemlje i nekvalitetne žbuke i u tehnici suhozida. Svi su orijentirani paralelno sa zidovima bazilike, ne pripadaju izgleda starijem objektu. S vanjske strane apside, na relativnoj dubini od oko dva metra, pronađena je veća količina crne kućne keramike grube fature s metličastim i urezanim ukrasima koja se obično datira

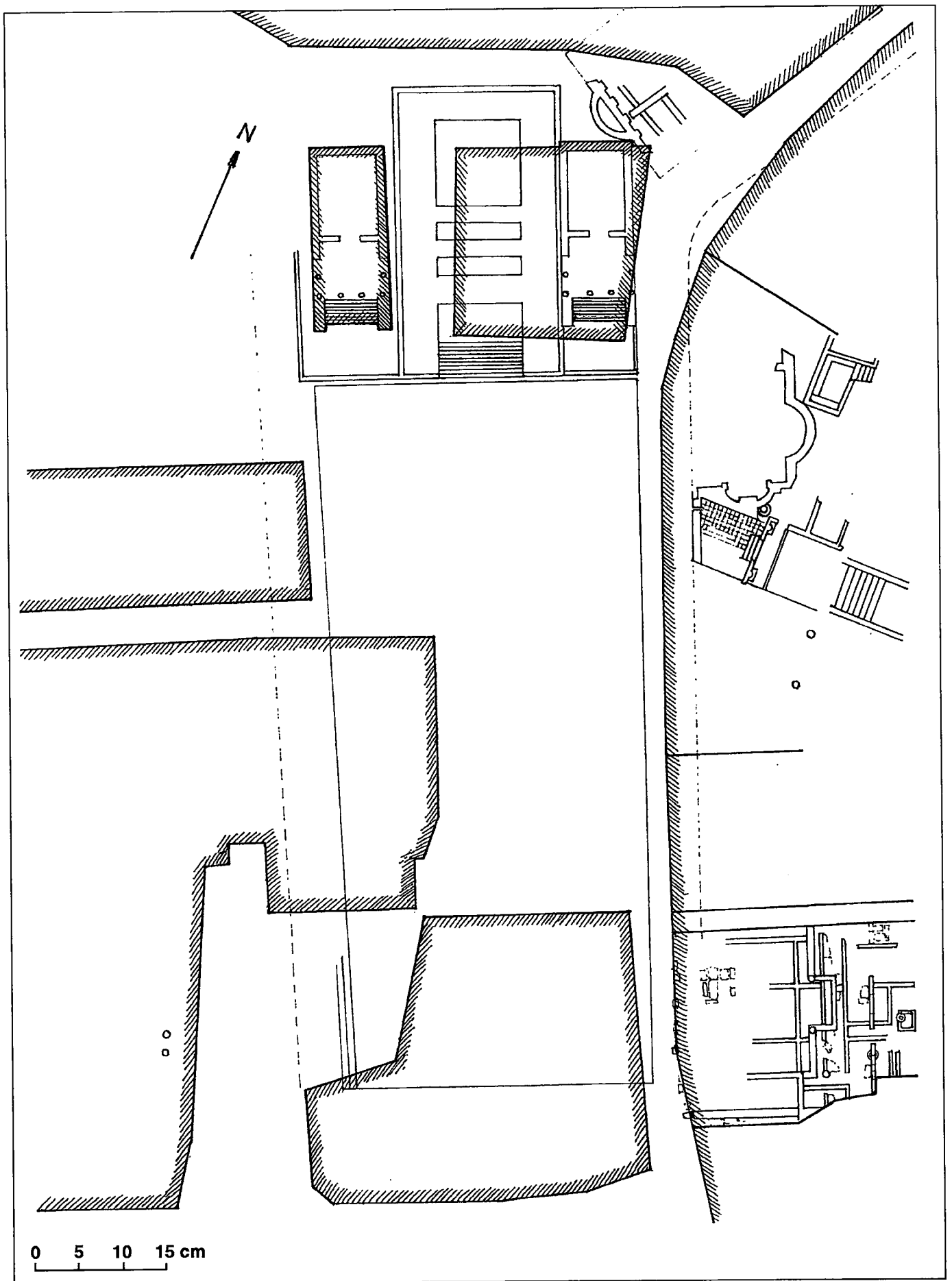
u 1. st. pr. Kr.-1. st. pos. Kr. Temeljem ovih istraživanja, zaključeno je da je bazilika izgrađena pri osnivanju rimske kolonije Pole i porušena početkom 1. st. za potrebe preuređenja Foruma. Zidovi starijih objekata mogu se prema tome datirati u 2.-1. st. pr. Kr., u razdoblje prije osnutka kolonije. Razina poda bazilike podudara se s razinom dekumana i razinom prvobitnog Foruma na kojemu je podignut danas zatrpan centralni postament komicija ili Kapitolija, gotovo metar ispod razine preuređenog augustovskog Foruma i gotovo dva metra ispod današnje razine.

Inzula na jugoistočnom uglu Foruma istražena je g. 1988. (sl. 7, Bolšec Ferri, Matijašić 1988: 149-151, n. 174). Dokumentirano je nekoliko graditeljskih faza, od kojih najranija izgradnja, temeljena na živoj stijeni, pripada kasnorepublikanskom razdoblju Cezarove diktature i Triumvirata, odnosno razdoblju utemeljenja kolonije. Ove su građevine stradale u požaru iza kojeg je ostao debeli sloj pepela, a pokrila ih je široka popločana cesta paralelna s Forumom (*decumanus*) koja je kroz monumentalni portal ulazila na Forum. Vijek njena funkcioniranja okvirno se smješta u ranocarsko razdoblje, 1.-2. st. U trećoj fazi pregradnje Foruma, cesta je djelomično anulirana izgradnjom monumentalnog višedijelnog objekta otvorenog prema portiku Foruma. Jedna od istraženih prostorija ovog zdanja ima pravokutnu nišu i freske na zidovima, a druga, nešto ranijeg postanka, ima zidove i pod obložene mramorom (*opus sectile*).

Sl 7. Istraženi sektor u jugoistočnom uglu Foruma (Bolšec Ferri, Matijašić 1988).

Kandlerova istraživanja pokazala su da je Forum izgrađen na naplavnom nasutom terenu, te da je razina njegova opločenja bila za dvije stube viša od rubnih

Sl. 6. Forum u Puli - istražene zone i danas postojeći objekti: Neobjavljeno; autor A. Starac 1996.

cesta koje su ga obrubljivale (sl. 3).⁵ Revizijsko istraživanje pod rukovodstvom Mirabelle Robertija potvrdilo su postojanje dviju stuba širokih po 29 cm uz zapadni i tri stuba uz istočni rub Foruma. Istraživanjima u početku Prvomajske ulice (ex Via Sergia) dokumentiran je povišeni rub jugoistočnog ugla Foruma i kolni pristup Forumu u jugozapadnom uglu, te je na temelju ovih nalaza Mirabella Roberti (1949: 257) konstatirao kako je Forum bio okružen portikom s istočne, zapadne, a dobrim dijelom i s južne strane. Nisu, međutim, publicirani nacrti, presjeci ni fotografije ovih nalaza, kao ni rezultati istraživanja na Staroj tržnici g. 1977. kada su ustanovljene baze stupova portika na jugozapadnom uglu Foruma.

U nizu arheoloških istraživanja provedenih tijekom 19. i 20. st. iskristalizirale su se neke osnovne kote Foruma u pojedinim fazama njegovog razvitka, kao i točne dimenzije. Zapadni rub Foruma potvrđen je u Gnirsovim istraživanjima g. 1906. (Gnirs 1910: 172-179). Istočni i južni rub Foruma definirani su iskopavanjima Mirabelle Robertija g. 1947. (Mirabella Roberti 1949: 256-257). Opločenje augustovskog obnovljenog Foruma nalazilo se na 1,10 m nadmorske visine (Forlati Tamaro 1923: 214-219; Krizmanić 1988: 100). Visina samog podija, na kojem su se nalazili hramovi, iznosila je iznad razine Foruma 1,63 m. Forum se nalazio na nižoj koti (0,88 m) za Republike i početkom Augustova principata, a prilikom preuređenja u augustovsko doba njegova je razina izdignuta za visinu dvije stuba, koje su shodno tome dodane uz rubove Foruma.

Sjeverni rub Foruma, odnosno crta na kojoj je završavalo opločenje Foruma i počinjao uzdignuti hramski podij sa stubištem, ustanovljen je u istraživanjima g. 1920. pod vodstvom Forlati Tamaro (1923: 211-223). Tijekom istih istraživanja, pronađeni su ispred Augustova hrama rubnjaci uzdignutog postolja izgrađenog oko forumskih hramova. Forlati Tamaro pretpostavlja da je krajem Augustove vladavine, kada je zapadno od podija središnjeg objekta izgrađen zidani stilobat Augustova hrama, porušen središnji objekt na podiju, zatrpan međuprostor i poravnat na razini jedinstvenog platoa koji je nosio novoizgrađene hramove. Do ovog se platoa pristupalo središnjim stubištem čiji je položaj prema istraživanjima Forlati Tamaro rekonstruiran između bočnih hramova (Krizmanić 1988: 100, 109). Kandler je rekonstruirao prilaz podiju drugačije, s četiri odvojena stubišta od kojih su dva srednja pripadala pretpostavljenom komiciju, dva bočna, šira, Augustovom i Dijaninom hramu (sl. 10). S obzirom na produljeni postament Augustova hrama (sl. 9) koji sugerira nastavak stepeništa neposredno ispred hrama, Kandlerova se rekonstrukcija doimlje vjerodostojnom.

Površina rimskog Foruma bila je opločena kamenim pločama dimenzija 1,70x0,90 metara i prosječne debljine oko 15 centimetara, koje su položene na betonsku podlogu temeljenu na drvenim pilotima. Ispod Foruma provedena je kanalizacija koja je tekla ispod dekumana u cijeloj dužini i račvala se na različite strane kako bi mogla prihvatiti otpadne vode iz viših i nižih dijelova grada i provesti ih u more (Weishäupl 1901: 194; Mirabella Roberti 1949: 256). Središnji kanal bio je visok jedan metar i širok jedan metar, prema segmentu izmjerenom kod Sergijeva slavoluka, a završavao je na drugom dijelu dekumana iza Foruma, kod današnje katedrale. Na Forumu, na dubini od pola metra ispod antičkog pločnika, odvajao se prema moru kanal širok oko šezdeset centimetara.

Forum je imao izuzetno značajnu ulogu u funkcioniranju društvenog gradskog života. Na njemu su se nalazila sjedišta općinske vlasti i pravosuđa, sastajalište biračkog tijela i hramovi službenih rimskih državnih kultova. Autonomna općinska prava ogledala su se u godišnjim izborima upravnih službi, odlučivanju i djelovanju izvršne vlasti.⁶ Sva tri elementa općinske vlasti - izborno tijelo, gradsko vijeće i magistrati koji su obnašali izvršnu vlast - imala su sjedište na gradskom Forumu. Izbori su se obavljali u zgradi komicija, gdje se sastajala narodna skupština, a gradsko se vijeće na čelu s magistratima sastajalo u kuriji. Objekti komicija i kurije bili su smješteni uz rubove Foruma, kao i prostorije magistratskih ureda, općinska riznica, zatvor i bazilika u kojoj su se održavali pravosudni procesi (VITR. V, 1-2). U Puli je poznat smještaj tek prve gradske bazilike koja je funkcionirala od osnutka kolonije do potkraj Augustove vladavine, a koja se nalazila na sjeveroistočnom izlazu s Foruma, iza Dijaninog hrama (sl. 6). Nakon toga, njenu je funkciju preuzela druga, novija građevina, čiji smještaj još nije poznat. Objekt komicija Kandler je tražio u ostacima podija između dva hrama, a zgradu kurije u Dijaninu hramu: u oba slučaja, identifikacija je nedokaziva, da ne kažemo nevjerojatna. Niz raskošno opremljenih prostorija uz istočni rub Foruma ukrašenih carskim kipovima mogao je, uz sakralne prostorije posvećene carskom kultu, sadržavati poslovne i službene prostorije.

Na području Foruma pronađene su brojne kamene baze kipova imperatora i pripadnika njihovih familija. Carske statue, kao i statue uglednih građana, stajale su u nišama duž portika, na povišenom podiju i na drugim mjestima na Forumu: Mirabella Roberti utvrdio je tragove baza statua i oko sredine Foruma, a utvrdio je također da je Forum bio okružen zgradama javnog karaktera koje su se otvarale prema trgu u peristilnim lođama.⁷ Gnirs pronalazi na sjeveroistočnom uglu Foruma

⁵ Kandler 1846, 22; ID., Pianta 1858, 1-3; ID., Il Foro 1858, 1-2.

⁶ Mommsen 1887; ID. 1855; Abbot, Johnson 1926; Sherwin-White 1939; Jones 1954; Degrassi 1971; De Martino 1972-1990; Staveley 1972.

⁷ Weishäupl 1901, 185-6, izvještava o nalazima kipova na Forumu, nabrojivši ulomak torza i dva ulomka mramornih kipova; Mirabella Robert 1949, 256-257.

u raskošno ukrašenoj prostoriji ulomak kipa cara sa sužnjem koji kleči. U iskopavanjima na jugoistočnom uglu Foruma g. 1988. pronađen je mramorni torzo kipa imperatora u oklopu i mramorna glava žene iz Klaudijeva i Neronova vremena, pretpostavljena "Agripina Mlađa" (Bolšec Ferri, Matijašić 1988: n. 174). Mramorna glava dječaka, danas izgubljena, možda je pripadala spomeniku Lucija Aneja Domicija Prokula, dječaka senatorskog dostojanstva (II t X/1 39).

U razvijenom Principatu, od početka 2. st. nadalje, imućni građani sve češće prilikom kandidature za javnu službu - magistraturu - podižu na svoj trošak spomenike ili dijelove javnih građevina, u želji za isticanjem i postizanjem društvenog položaja i ugleda (*ob honorem*). Određen financijski trošak postao je s vremenom obavezan pri kandidaturi za neku magistraturu; od početka 2. st. uobičajilo se svaku funkciju plaćati javnom donacijom (*summa honoraria, ex pecunis honoraria*). Honorarna svota za ulazak u gradsko vijeće ili postizanje magistrature varirala je od grada do grada i u vremenskim razdobljima, no u prosjeku se kretala oko cijene jednog mramornog spomenika. Dio spomenika na Forumu kolonije Pole zacijelo je postavljen na ovaj način.

Baze spomenika careva i članova njihovih familija s Foruma:

- Ilt X/1 36, *Neroni Caesari /Germanici f(ilio) / Ti(beri) Augusti nep(oti) /Divi Augusti prenep(oti) /flamini Augustali —*.
Mjesto nalaza: uz Forum (nesigurno). Datacija: prije g. 29.
- Ilt X/1 37, *[Ti(berio) C] laudio / [Dru] si German(ici) f(ilio) / [Ner] oni Germanico / [augu] ri sodali Aug(ustali) / [sod] ali Titio co(n)s(uli)*.
U zidu zgrade pored hrama Rome i Augusta.
Između g. 37-41.
- Ilt X/1 38, *Ti(berio) Claudio / Drusi f(ilio) Caesar[i] / Augusto Germ(anico) / pontif(ici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) V / imp(eratori) VIII co(n)s(uli) III desig(nato) / IIII p(atri) p(atriciae)*.
Prvomajska ulica (ex Via Sergia).
G. 45.
- Ilt X/1 40, *[I] mp(eratori) Caesa[ri] / Vespasiano A[ug(usto)] / pontif(ici) ma[x(imo)] / trib(unicia) pot(estate) IIII imp(eratori) [X] / p(atri) p(atriciae) co(n)s(uli) IIII de[si]g(nato) V*.
Nalaz u luci nedaleko od Foruma.
G. 73.
- Ilt X/1 39, *L(ucio) Annelio L(uci) f(ilio) / Domitio / Proculo / c(larissimo) p(uero) / pronepoti / Antoni / Felicis / Antonia / Clementiana / avia / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*.
Kod hrama Rome i Augusta.
Kraj 1. st. - početak 2. st.
- Ilt X/1 41, *Imp(eratori) Caes(ari) / L(ucio) Septimio Severo / Pio Pertinaci Aug(usti) / pont(ifici) max(imo) trib(unicia) p(otestate) VI / imp(eratori) XI co(n)s(uli) II p(atri) p(atriciae) / M(arcus) Aurel(ius) Menophilus / ornatus iudicio eius / equo publ(ico) sacerdos Tusculan(us) aedil(is) Polae / cum Menophilo patre / lib(erto) Aug(ustorum) n(ostorum) ex procurat(ore) / indulgentissimo / [principil] / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum)*.
U crkvi Sv. Marije.
G. 198.
- Ilt X/1 42, *Imp(eratori) Caes(ari) / M(arco) Aurelio / Antonino / Pio Fel(ici) Aug(usto) / pont(ifici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) XVI / imp(eratori) II co(n)s(uli) IIII p(patri) p(atriciae) proco(n)s(uli) / divi Severi fil(io) divi M(arci) Anto/nini nep(oti) divi Antonin(i) Pii / pronep(oti) divi Hadriani / abnep(oti) divi Traiani et / divi Nervae adnep(oti) / magno imperatori / d(ecreto) d(ecurionum)*.
Eskulapova vrata prema moru, u gradskom bedemu.
G. 213.
- Ilt X/1 43, *Ulpi(a)e Seve/rin(a)e Aug(ustae) / coniugi d(omini) n(ostri) / Aureliani in/victi Aug(usti) / matri cas/trorum / res pub(lica) / Polens(ium)*.
U bedemima kod hrama Rome i Augusta.
G. 270-275.
- Ilt X/1 45, *Imp(eratori) C(a)esa(ri) Val(erio) / Liciniano Lici/nio Pio Felici / invicto Aug(usto) / res p(ublica) Pol(ensium) d(evota) n(umini) m(aiestati) >q<(ue) e(ius)*.
Ime imperatora Val(erio) / Liciniano Lici/nio radirano je u postupku *damnatio memoriae*.
Pod zvonikom crkve (?).
G. 307-323.
Baza kipa imperatora Maksimijana, iako nepoznatog mjesta nalaza, s velikom se vjerojatnošću može priključiti seriji carskih kipova s Foruma:
- Ilt X/1 44, *[Imp(eratori) Cae] s(ari) M(arco) Aurelio / [Val(erio)] Maximia/[no Pio] Felici / [invict]o Aug(usto) / [—]*.
Mjesto nalaza nepoznato.
G. 286-305.
Pored carskih kipova, Forum su ukrašavali kipovi istaknutih gradskih magistrata i zaslužnih građana.
Baze spomenika zaslužnim građanima s Foruma:
- Ilt X/1 71, *[Q(uinto)] Selicio Q(uinti) f(ilio) / Albino / [praef(ecto) f] abr(um) / [t] ri[b(un)o] m] ili[tum] / [p] rae[fecto] equitu]m / [aed(ili) (duo)virol] quinq(uennali) / d(ecreto) d(ecurionum)*.
Kod gradskih vrata prema moru.

12. Ilt X/1 84, *Q(uinto) Mursio Q(uinti) ff(ilio) Vel(ina)] / Plinio Miner[iviano] / Ilvir(o) patron[us] col(oniae)] / coll(egium) dendroph[orum] / ob merita eius e[st] aere] / conlato l(oco) d(ato) [d(ecreto) d(ecurionum)] ...*

Zbog duljine natpisa, prenosimo na ovome mjestu samo početni dio. U nastavku teksta imenovanjem konzula Numija Senecija Albina i Lelija Maksima određena je godina 227. Mjesto nalaza: u bedemima kod hrama Rome i Augusta.

13. Ilt X/1 88, *Cn(aeo) P[api] rio / Cn(aei) ff(ilio) V] el(ina) / Sec[un] din(o) / Ilvir(o) [II] vir(o) q(uin)q(uennali) / patro[no et] praef(ecto) / coll(egi) [fabr] or(um) Pol(ensium) / cura[tor] i rei p(ublicae) / Fla[nati] um / M(arcus) Helv[ius] He] rmi[us] / amic[o le?] niss(imo) / l(oco) d(ato) [d(ecreto)] d(ecurionum).*

U bedemima kod hrama Rome i Augusta.

2. st.

U arhitektonsku dekoraciju Foruma treba svakako ubrojiti seriju monolitnih baza i parapetnih ploča ukrašenih reljefnim likovima Jupitera Amona, Meduze i drugih mitoloških likova. Weisshäupl (1901: 187) spominje da su dvije baze s likom Jupitera Amona pronađene u blizini Jupiterovih vrata, odnosno na izlasku dekumana s Foruma; treba pretpostaviti da su svojedobno prenijete s Foruma. Još je jedino blok s likom Meduze sa sigurnošću pronađen na Forumu Pole. Sjevernojadranske rimske kolonije Akvileja, Konkordija, Tergeste, Pola i Jader odlikuju se zajedničkom karakteristikom arhitektonske dekoracije Foruma nizom masivnih kamenih baza s reljefnim golemim glavama Jupitera Amona i Meduze prosječnih dimenzija 50x50 cm (Budischovsky 1973: 201-220). Ishodište ovog dekorativnog sustava nalazi se u Akvileji, gdje je primijenjen tijekom 2. st. Kolonije Konkordija, Tergeste, Pola i Jader slijedile su akvilejski uzor, te se u njima baze s Jupiterom Amonom i Meduzom datiraju u raspon 2.-3. st. Postoji i drugo mišljenje, prema kojemu je arhitektonska dekoracija pulskog Foruma preuzeta izravno iz Rima, odnosno od dekoracije rimskog Augustova foruma, datirajući u prvu polovicu 1. st. pos. Kr. (Fischer 1996: 90). Istom nizu pripadaju parapetne ploče s orlovima, Tritonima i Erotima koji nose festone; u Jaderu su baze ukrašene još i monumentalnim glavama satira i bakhanta.

Spomenuti blokovi, prosječne visine 70-130 cm i širine 50-120 cm, mogli su ograđivati postolje hramova,⁸ balustradu ogradnog hramskog zida (Suić 1965: 105), prostor predviđen za govornicu ili portik Foruma; prevladalo je mišljenje da su se u većini slučajeva nalazili nad stupovima portika kao ukrasna balustrada prvog kata portika (Budischovsky 1973: 208; Suić 1965: 107). Kao analogija uzima se severijanski Forum Leptis Magne, gdje su arkade ukrašene likom Meduze.

U Zadru, baze s likovima Satira i Bakhanta krasile su balustradu prvog kata portika, a baze s likovima Jupitera Amona i Meduze balustradu Kapitolija čiji je povišeni podij preuzeo ulogu pozornice javnih zbivanja i govornice - rostre (Suić 1965: 105-107).

Sve pronađene baze u Puli imaju na gornjoj površini utore za klinove, što znači da su na sebi nosile veću konstrukciju. Dvije baze s likom Jupitera Amona, dvije parapetne ploče (nn. 1-4), ulomak glave Jupitera Amona (n. 8) i blok s likom Meduze (n. 11) odvajaju se visokom kvalitetom izrade od reljefa na ostalim bazama (nn. 5-7, 9-10), a također i dimenzijama; širina i debljina kod svih su baza približno jednake, no visina likovno kvalitetnijih baza zajedno s pločama iznosi 118 cm, a onih s plošnijim i manje vještim reljefom 130 cm. Po stilskim karakteristikama, mogli bismo zaključiti da su baze i ploče s voluminoznim reljefima preciznog crteža nastale ranije, a ostale naknadno, u izvedbi manje vještog majstora.

Tema Jupitera Amona i Meduze u međusobnoj kombinaciji sama je po sebi interesantna s kulturno-religijskog stanovišta. Meduza se jednostavno dovodi u vezi s Jupiterom - božanstvom koje se u borbi štiti egidom - preko Minerve čija je egida ukrašena Meduzinom glavom. Niz prikaza na novcu, sepulkralnim spomenicima i u arhitekturi, često pridružuje lik Meduze liku apolonske ovnujske glave s rogovima; uočljiva je izvjesna mistična veza između Meduze i rogatih božanstava poput Apolona i Jupitera Amona koji nose ovnujske rogove, te Ahelolja s bikovskim rogovima (Altmann 1905: 71-83; Crema 1959: 514). Teško je sa sigurnošću procijeniti u kolikoj se mjeri ovdje radi o čistoj dekoraciji bez složenog simboličko-religijskog značenja, a u kolikoj mjeri o utjecaju istočnjačke religije i kulture na sjevernojadranske rimske kolonije. Na cijelom sjevernojadranskom području nema uopće nikakvog traga kulta Jupitera Amona, iako su u svim sjevernojadranskim gradovima vrlo prisutni i razvijeni istočnjački kultovi Izide, Kibebe i Atisa. Lik Meduze i Jupitera Amona s ovnujskim rogovima pojavljuje se, upravo kao i bezbrojni Eroti, Tritoni, Satiri, Menade, Viktorije, delfini, orlovi, bukranija i festoni, na bezbrojnim upotrebnim predmetima, namještaju, oklopima, nakitu, svjetiljkama, novcu, fontanama, arhitektonskim dekorativnim elementima od gline i kamena, posve bez simboličkog značenja i isključivo o dekorativnoj funkciji. Simboličku vrijednost Meduza je nosila kao predstavnik mora i znak vojnog trijumfa, te odatle potječe omiljenost ovog motiva u sjevernojadranskim gradovima. Značaj mora i luke naglašen je još jednim motivom s parapetnih ploča Foruma Pole, likom Tritona u valovima.

Dekorativne ogradne kamene baze i ploče Foruma:

1. Baza od vapnenca s glavom Jupitera Amona fine izrade, na gornjoj strani utori za klinove. Nađena na Forumu.

⁸ Stucchi 1965, n. 4; Bianchi Bandinelli 1969, 282-3, fig. 317.

Vis. 118 cm, šir. 80 cm, deb. 85 cm.

Inv. br. 391, AMI.

2. Baza od vapnenca s glavom Jupitera Amona fine izrade, donja polovica nedostaje, na gornjoj strani utori za klinove.

Nađena na Forumu.

Šir. 80 cm, deb. 85 cm.

Inv. br. 393, AMI.

3. Ulomak ploče od vapnenca s orlom glave okrenute nalijevo koji u kljunu drži feston i dvije girlande. Nedostaje simetrična druga polovica na kojoj je drugi orao držao drugi kraj festona s girlandama. Nađena na Forumu.

Vis. 118 cm, šir. 100 cm, deb. 30 cm.

Inv. br. 392, AMI.

4. Ploča od vapnenca s Tritonom u valovima. Bradati Triton trubi u školjku, u lijevoj ruci drži kormilo, a prate ga riba i delfin. Nađena na Forumu.

Vis. 118 cm, šir. 80 cm, deb. 30 cm.

Inv. br. 395, AMI.

5. Baza od vapnenca s glavom Jupitera Amona grublje izrade, na gornjoj strani utori za klinove.

Vis. 130 cm, šir. 60 cm, deb. 70 cm.

Inv. br. 479=18599, Park AMI.

6. Baza od vapnenca s glavom Jupitera Amona grublje izrade, na gornjoj strani utori za klinove.

Vis. 130 cm, šir. 77 cm, deb. 70 cm.

Inv. br. 491=18592, Park AMI.

7. Baza od vapnenca s glavom Jupitera Amona grublje izrade, gornji dio oštećen.

Šir. 76 cm, deb. 70 cm.

Inv. br. 495=18550, Park AMI.

8. Ulomak baze od vapnenca sa sačuvanim čelom i ovnujskim rogovima Jupitera Amona fine izrade.

Vis. 30 cm, šir. 50 cm, deb. 30 cm.

Inv. br. 492, Franjevački samostan.

9. Ulomak baze od vapnenca s glavom Aheloja grublje izrade i ovnujskim rogovima Jupitera Amona vidljivim na obje oštećene strane.

Vis. 50 cm, šir. 73 cm, deb. 43 cm.

Inv. br. 381, Augustov hram.

10. Baza od vapnenca s glavom Jupitera Amona grublje izrade, na gornjoj strani utori za klinove.

Vis. 108 cm, šir. 77 cm, deb. 73 cm.

Inv. br. 482, Brijuni.

11. Baza od vapnenca s glavom Meduze, na gornjoj strani utori za klinove. Nađena na Forumu.

Vis. 118 cm, šir. 72 cm, deb. 70 cm.

Istarska banka - Forum.

12. Ovom se popisu može priključiti i ploča od vapnenca s glavom Meduze čija su usta

prošupljena za provod vodovodne cijevi. Mjesto nalaza nije poznato, no radilo se najvjerojatnije o javnoj fontani na javnom prostoru, koja se stilski potpuno uklapa u forumski dekor.

Vis. 50 cm, šir. 47 cm, deb. 13 cm.

Inv. br. 240, Augustov hram (sl. 8).

Sl. 8. Ploča fontane s glavom Meduze: V. Jurkić-Girardi, Meduze na reljefima Antičke zbirke Arheološkog muzeja u Istri u Puli, *Histria Archaeologica* 1, 2, Pula 1970, 27-52, Pl. 1, fig. 2.

S Foruma najvjerojatnije potječe i ulomak kamenog arhitrava s natpisom Ilt X/1 35 zatečen u privatnoj kući u Prvomajskoj br. 6 nedaleko od Foruma: [— tributu]m et vectig[al —] / [p] opulo dedit. Arhitrav je s donje strane reljefno ukrašen bogatim vegetabilnim motivom; frontalno je trostruko profiliran, a frizno polje iznad profilacije nosi natpis. Natpis se odnosi najvjerojatnije na carsku donaciju kojoj je prihod od posrednih općinskih poreza jednokratno vraćen gradu radi nekih većih građevinskih zahvata obnove i održavanja, odnosno na preusmjerenje općinskih novčanih obaveza prema državi u javnu izgradnju.

Pulski se Forum može usporediti s nizom foruma u drugim gradovima Italije i susjedne provincije Dalmacije, kao što su Nezakcij, Parenj, Jader, Salona, Ekvum. Određena srodnost zamjetna je u pojavi dva identična manja bočna hrama; no dok u Nezakciju postoji i srednji, veći hram, u Puli je postojanje ovog trećeg hrama još uvijek pod znakom pitanja. Dva bočna hramablizanca u Nezakciju podignuta su u flavijevsko vrijeme uz već postojeći središnji hram, očito po uzoru na stariji

pulski model (Matijašić 1990: 635-652). Dosadašnja arheološka istraživanja omogućila su da se uspostavi nekoliko kronoloških faza u urbanističkom razvoju Foruma.

FAZE RAZVOJA FORUMA

I. Razdoblje prije osnutka rimske kolonije Pole

Ovom razdoblju pripadaju suhozidovi i zidovi vezani zemljom i nekvalitetnom žbukom koji su oslonjeni na živu stijenu, a presječeni su i porušeni prigodom izgradnje bazilike na sjeveroistočnom uglu Foruma. Bazilika je u potpunosti slijedila orijentaciju starijeg objekta. Izgleda vjerojatno da spomenuti temelji pripadaju građevini, možda javnog karaktera, podignutoj nakon pokorenja Histra g. 177. pr. Kr. i nakon početka naseljavanja rimskih trgovaca (sl. 9).

II. Razdoblje od osnutka kolonije do Augustova principata

Planiran je uređeni Forum s pratećim sadržajima. Postojeći objekt na sjeveroistočnom uglu Foruma porušen je i zamijenjen bazilikalnom prostranom građevinom primjerenijom potrebama novoosnovane kolonije (moguće sudište ili poslovni trgovački prostor). Istovremeno, izgrađen je monumentalni objekt javne namjene na povišenom podiju, na sredini sjeverne strane Foruma (Kapitolinski hram?). Na jugoistočnom uglu Foruma podignute su jednostavne građevine nedefinirane namjene (sl. 10).

POPIS KRATICA

AMSA	- Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Parenzo-Trieste.
AP	- Arheološki pregled, Ljubljana.
AqN	- Aquileia nostra. Bolletino dell'Associazione nazionale per Aquileia, Aquileia.
CIL	- Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
ColLEFR	- Collection de l'École française de Rome, Rome.
Diadora	- Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar.
IIt	- Inscriptiones Italiae, Roma.
ILS	- Inscriptiones Latinae Selectae, Berlin.

III. Razdoblje od početka nove ere do flavijevskog vremena

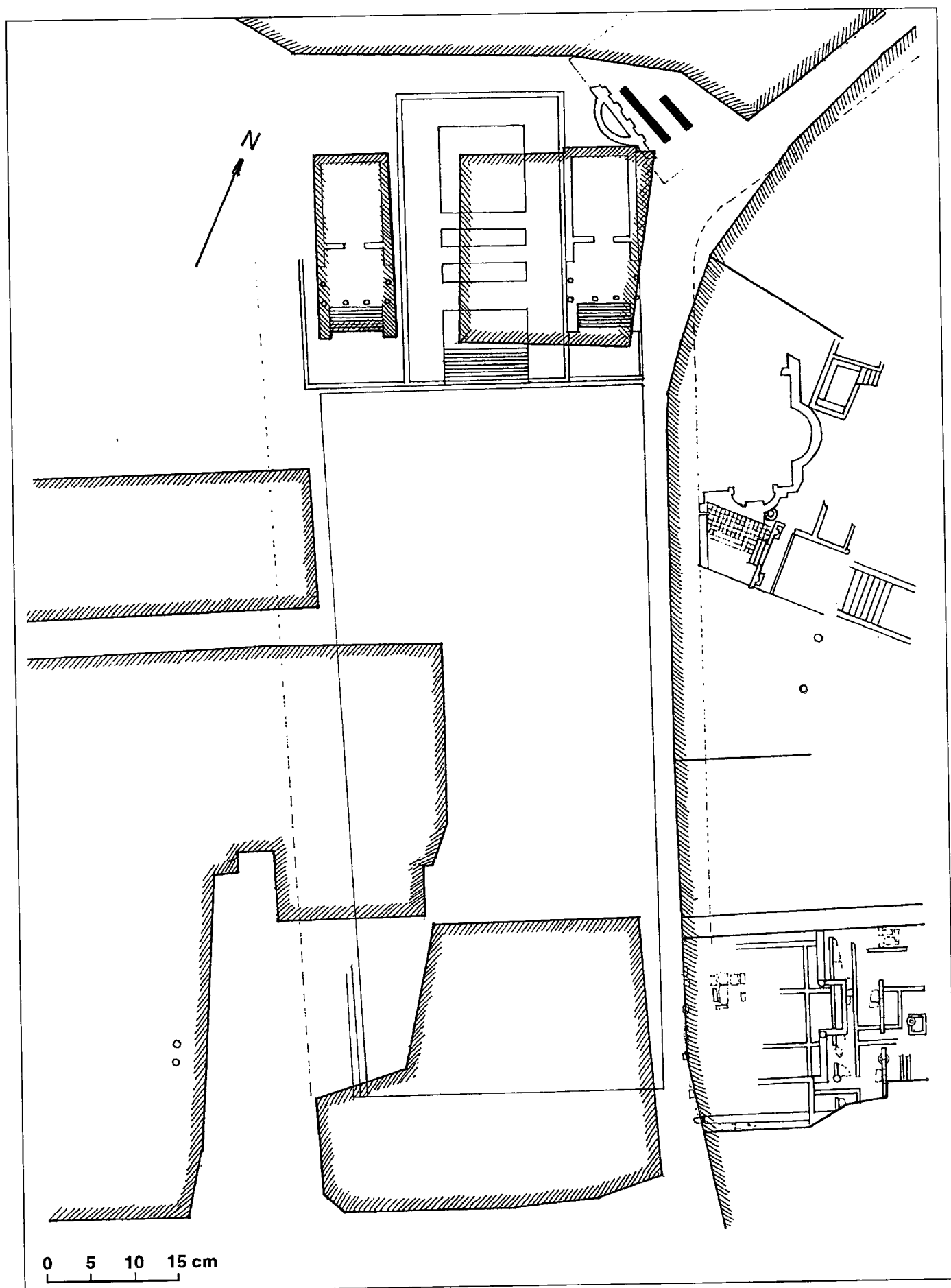
U posljednjim desetljećima Augustove vladavine planiran je novi, carski Forum Pole. Površina je pokrivena ravnomjerno rezanim pločama, rubovi Foruma omeđeni su stubama, a na sjevernoj strani podignut je širok plato do gornje razine podija nekadašnjeg središnjeg objekta. Lijevo i desno izgrađeni su identični hramovi, zbog čije je izgradnje porušena bazilika, a možda i središnji objekt nesigurnog karaktera (Kapitolij i komicij). U razdoblju julijevsko-klaudijevske dinastije definiraju se portici s tri strane Foruma, cesta paralelna s istočnim rubom Foruma (*decumanus*) i ulaz dekumana na Forum (sl. 11). Izgrađen je apsidalni objekt carskog kulta, te niz raskošno opremljenih i kipovima ukrašenih apsidalnih objekata duž istočne strane Foruma.

IV. Razdoblje od flavijevskog vremena do kraja Principata

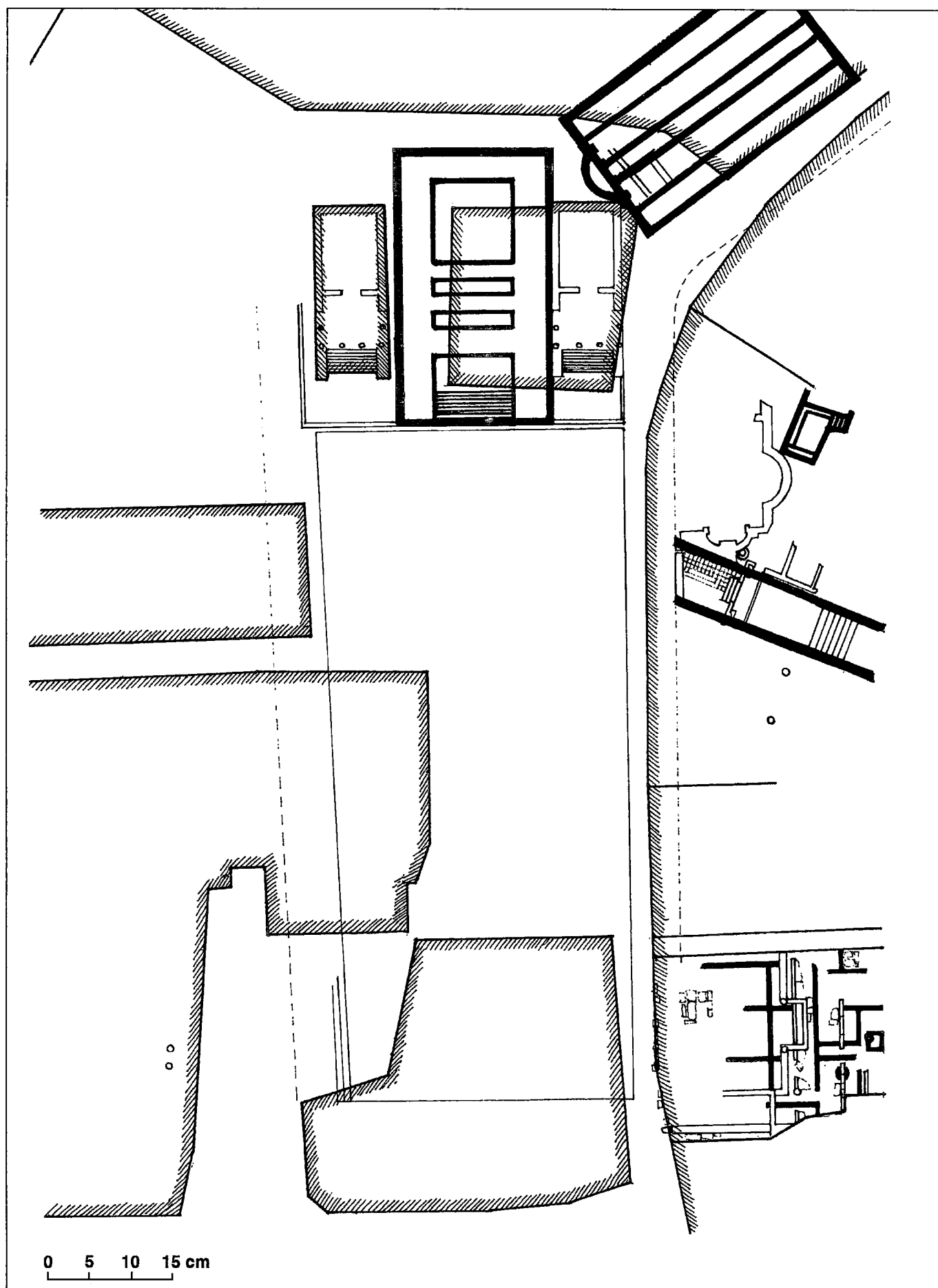
U ovom se razdoblju Forum obogaćuje brojnim novim kipovima, okolnim građevinama i dekorativnim arhitektonskim detaljima; u apsidalnom objektu carskog kulta postavljen je kip imperatora s klečećim zarobljenikom. Forumski portiko ukrašen je bazama i pločama s reljefima Jupitera Amona, Meduze, Aheloja i drugih dekorativnih mitološko-simboličkih likova.

U kasnocarskom razdoblju dekuman je djelomično prekriven apsidalnom građevinom na jugoistočnom uglu Foruma, izgubivši prvobitni karakter.

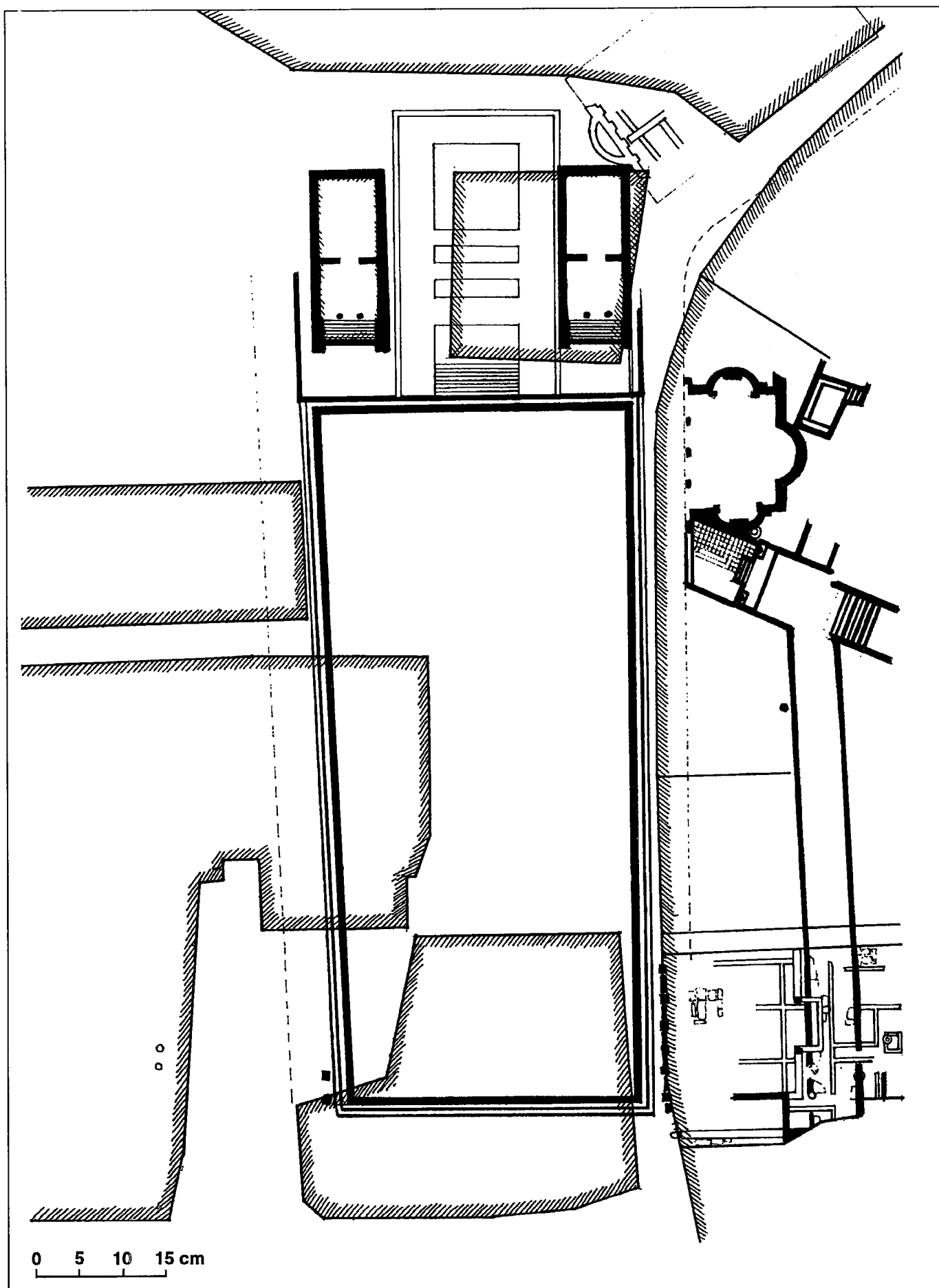
Izdanja Had-a	- Izdanja Hrvatskog arheološkog društva.
JfA	- Jahrbuch für Altertumskunde, Wien.
JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien.
JRS	- Journal of Roman Studies, London.
JZK	- Jahrbuch der Kaiser-königlichen Zentral-Kommission, Wien.
L'Istria	- Settimanale pubblicato a Trieste dal 1846 al 1852 diretto da P. Kandler.
NSA	- Notizie degli scavi, Atti della Reale Accademia dei Lincei, Roma.
VHAD	- Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.

Sl 9. Forum prije osnutka rimske kolonije Pole; neobjavljeno, autor A Starac 1996.

Sl 10. Forum od osnutka kolonije do Augustova principata; neobjavljeno, autor A. Starac 1996.

Sl 11. Forum od početka nove ere do flavijevskog razdoblja; neobjavljeno, autor A. Starac 1996.

POPIS LITERATURE

- Abbot, Johnson 1926 Abbot, F.F, Johnson, A.Ch. *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926.
- Altmann 1905 Altmann, W, *Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit*, Berlin 1905.
- Bianchi Bandinelli 1969 Bianchi Bandinelli, R, *Rome, le centre du pouvoir*, Paris 1969.
- Bertacchi 1989 Bertacchi, L, *Il foro romano di Aquileia*, *AqN* 60, 1989, 33-112.
- Bolšec Ferri, Matijašić 1988 Bolšec Ferri, N, Matijašić, R, *Pula, Pola - Forum*, *AP* 1988, 149-151, n. 174.
- Budischovsky 1973 Budischovsky, M.C, *Jupiter-Ammon et Meduse dans les Forums du nord de l'Adriatique*, *AqN* 44, 1973, 201-220.
- Cavaliere Manasse 1978 Cavaliere Manasse, G, *La decorazione architettonica romana di Aquileia, Trieste, Pola, Aquileia* 1978.
- Crema 1959 Crema, L, *L'architettura romana*, Torino 1959.
- Degrassi 1954 Degrassi, A, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*, *Dissertationes Bernenses*, Bern 1954.
- Degrassi 1971 Degrassi, A, *L'amministrazione delle città*, *Scritti vari di antichità IV*, Trieste 1971, 67-98.
- Degrassi 1934 Degrassi, A, *Notiziario archeologico*, *AMSIA* 46, 1934, 271-278.
- De Martino 1972-1990 De Martino, F, *Storia della costituzione romana I-IV*, Napoli 1972-1990. (2. ed.)
- Fischer 1996 Fischer, G, *Das römische Pola, Eine archäologische Stadtgeschichte*, *Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 110*, München 1996.
- Forlati Tamaro 1923 Forlati Tamaro, B, *Pola. Tempio di Augusto, scavi e lavori di restauro*, *NSA ser. 5, 20*, 1923, 211-223.
- Gnirs 1908 Gnirs, A, *Forschungen im südlichen Istrien*, *JÖAI* 11, 1908, 167-186.
- Gnirs 1910 Gnirs, A, *Forschungsergebnisse aus dem südlichen Istrien*, *JÖAI* 13, 1910, 95-103.
- Gnirs 1910 Gnirs, A, *Neue Funde vom Forum Civile in Pola*, *JfA* 4, 1910, 172-187.
- Gnirs 1904 Gnirs, A, *Zur Topographie des antiken Pola*, *JZK* 2, 215-232.
- Jones 1954 Jones, A.H.M, *The Cities of the Roman Empire, Political, administrative and judicial Institutions*, 1954.
- Jurkić 1978 Jurkić, V, *Najnovija istraživanja urbane jezgre antičke Pule (1975-1976)*, *Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji*, *Znanstveni skup Vodice 10-13.V.1976*, *Izdanja HAD-a 3*, Split 1978, 95-107.
- Kahrstedt 1940 Kahrstedt, U, *Zwei Erdlager in Jugoslawien*, *VHAD n. s. 18-21 (1937-1940)*, 1940, 183-188.
- Kandler 1845 Kandler, P, *Cenni al forestiero che visita Pola*, Trieste 1845.
- Kandler 1846 Kandler, P, *Degli scavi di Pola*, *L'Istria I*, 6-7, 1846, 21-28.
- Kandler 1858 Kandler, P, *Il Foro di Pola*, Trieste 1858, 1-2.
- Kandler 1858 Kandler, P, *Pianta di Pola romana*, Trieste 1858, 1-3.
- Krizmanić 1988 Krizmanić, A, *Komunalna palača - Pula, Razvitak gradskog središta kroz dvadeset jedno stoljeće*, Pula 1988.
- Matijašić 1990 Matijašić, R, *Breve nota sui templi forensi di Nesazio e Pola, La città nell'Italia settentrionale in età romana, Morfologie, strutture e funzionamento dei centri urbani delle regiones X e XI*, *Atti del convegno organizzato dal Dipartimento di scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste*, Trieste, 13-15 marzo 1987, *CollEFR 130*, Trieste-Roma 1990, 635-652.
- Mirabella Roberti 1942 Mirabella Roberti, M, *Il Foro e il Campidoglio di Pola romana*, *Corriere istriano* 14, 18, 19, 20, VIII 1942.
- Mirabella Roberti 1935 Mirabella Roberti, M, *Notiziario archeologico*, *AMSIA* 47, 1935, 285-307.
- Mirabella Roberti 1949 Mirabella Roberti, M, *Notiziario archeologico*, *AMSIA n. s. 1*, 1949, 231-271.
- Mommsen 1855 Mommsen, Th, *Die Stadtrechte der lateinischen Gemeinden Salpensa und Malaca*, *Abhandlungen der sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften III*, 1855.
- Mommsen 1887 Mommsen, Th, *Römisches Staatsrecht III, Bürgerschaft und Senat*, Leipzig 1887.
- Pavan 1971 Pavan, G, *Il rilievo del tempio d'Augusto di Pola*, *AMSIA n. s. 19*, 1971, 5-76.
- Sherwin-White 1939 Sherwin-White, A.N, *The Roman Citizenship*, Oxford 1939.
- Starac, Matijašić 1991 Starac, A, Matijašić, R, *Skupni nalaz amfora u Puli 1991. godine*, *Diadora* 13, 77-101.
- Staveley 1972 Staveley, E.S, *Greek and Roman Voting and Elections*, London 1972.
- Stucchi 1965 Stucchi, S, *Considerazioni architettoniche ed epigrafiche sui monumenti del foro aquileiese*, *AqN* 36, 1965, 1-36.
- Suić 1965 Suić, M, *Orijentalni kultovi u antičkom Zadru*, *Diadora* 3, 1965, 91-128.
- Vitruvius De *architectura libri decem*
- Weisshäupl 1901 Weisshäupl, R, *Zur Topographie des alten Pola*, *JÖAI* 4, 1901, 169-208.

SUMMARY

THE FORUM OF PULA

The Forum of Pula is located on level low-lying land at the western base of the central prominent elevation of the city. A part of the city walls that guarded the exit to the sea and the port ran directly adjacent to the western lengthwise edge of the Forum. The dimensions of the Pula Forum measure 37 x 81 meters, and it is oriented along its long, north-south axis. The Republican period Forum was located at a height of 88 cm above sea level, while the paving of the renovated Augustan Forum raised the level to 110 cm above sea level, and the height of the podium bearing the temples was 163 cm above the Forum level.

In addition to its other functions, the Forum was the center of the religious life of the Roman colonia. Two temples are located on it even today. The western temple, still fully preserved, was dedicated to the gods Roma and Augustus. Only the facade wall is preserved from the eastern temple. It is traditionally considered to have been dedicated to Diana, however, no dependable epigraphic or archaeological evidence exists for this. The two temples stood on an elevated base and were reached by steps facing the Forum.

The construction of the temples of Augustus and Diana, dated to the immediate beginning of the 1st century AD, was preceded by an earlier structure from the second half of the 1st century BC, with a raised podium in the center of the northern part of the Forum, measuring 18.6 x 33 meters and 1.68 meters in height. The podium was panelled with regular finely worked stone slabs, and the interior was filled with empty amphorae dated to the first half and middle of the 1st century BC in order to improve the acoustic features and water proofing.

Various interpretations exist about the purpose of the podium, such as that this was the site of the *comitium*, a fenced off area decorated with statues where the people's representatives would meet, or, alternatively, that this had been a Capitoline temple.

A series of excavations along the eastern edge of the Forum have uncovered the foundations of a luxuriously equipped structure with niches and apses, decorated with marble slabs and open towards the Forum. Several fragmentary marble statues of emperors and members of their families have been discovered in the ruins of this area. A road with stone steps led from the northeastern corner of the Forum to the top of the city hill. A monumental portal decorated with half columns graced the entrance to the Forum.

A basilical structure with an apse was excavated beyond the facade wall of the eastern temple. This structure was located below the level of the temples on the Forum, belonging, with the central podium between the temples, to some earlier urban plan. The lateral line exactly follows the direction of the main city street, the decumanus. The basilical structure with a public character was built before the founding of the Roman colonia of Pola, and it was demolished at the beginning of the 1st century during the renovation of the Forum and the construction of the two identical temples.

The earliest structures documented on the Forum are located below the foundations of the basilica, and they can be dated to the 2nd-1st centuries BC, in a period prior to the founding of the colonia.

The Forum was adorned with numerous statues of emperors and members of their families, as well as prominent urban magistrates and meritorious citizens. The architectural decoration of the Forum includes a series of monolithic bases and parapet slabs decorated with relief figures of Jupiter Ammon, Medusa, and other mythological figures such as Tritons and eagles. The mentioned blocks, with average heights between 70 and 130 cm and widths of 50-120 cm, could have enclosed the bases of the temples, the balustrade of the enclosing temple wall, or the area set aside for a rostrum or porticus of the Forum, but most probably they were located above the columns of the porticus as a decorative balustrade of the upper story of the porticus, where they would have been placed during the 2nd-3rd centuries (and according to some authors, as early as the beginning of the 1st century).

The urban development of the Forum of Pula can be briefly summarized according to certain known historical moments. In the period after the conquest of the Histri in 177 BC and after Roman merchants began to settle in the area, but before the foundation of the Roman colonia of Pola, structures were erected, perhaps with a public purpose, on the northeastern side of the future Forum.

Immediately after the establishment of the Roman colonia (46-45 BC), an organized Forum was planned with various accompanying elements. The existing structure in the northeastern corner of the Forum was demolished and replaced by a sizable basilica-form structure more suitable to the needs of the newly established colonia, possibly serving as a courtroom or trading center. The earlier street plan and layout of the buildings was retained. At the same time, a monumental structure of public purpose was constructed on an elevated podium in the center of the northern side of the Forum. Simple structures of undefined purpose were erected in the southeastern corner of the Forum.

A new imperial Forum of Pola was planned in the last decades of the reign of Augustus. The surface was covered with regularly cut slabs, the edges of the Forum were bordered by steps, and a wide plateau was erected on the northern side to the upper level of the podium of the former central structure. Identical temples were built to right and left, whose construction required the demolition of the basilica, and perhaps also the central structure of uncertain purpose (Capitoline temple or *comitium*). Further spatial definitions up to the Flavian period included porticoes on three sides of the Forum, a decumanus parallel to the eastern edge of the Forum, and an entrance to the Forum. A series of luxuriously equipped apsidal structures were built along the eastern side of the Forum.

In the period from the Flavians to the end of the Principate, the Forum was enriched with numerous new sculptures, surrounding structures, and decorative architectural details. The Forum porticus was decorated with bases and slabs bearing reliefs of Jupiter Ammon, Medusa,

Achelous, Tritons, eagles, and other decorative mythological-symbolic images. The decumanus functioned in unchanged form to the late Empire, when an apsidal structure was built at the southeastern corner of the Forum.

Translated by B. Smith-Demo

